

ФІНАНСОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕКРЕАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ РЕГІОНУ

Анотація. У статті розглянуто модель фінансового механізму забезпечення реалізації стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону. Досліджено джерела фінансового забезпечення та механізми його покращення.

Ключові слова: стратегічний потенціал рекреаційної системи регіону, фінансовий потенціал, фінансовий механізм.

Annotation. The model of financial mechanism of providing of realization strategic potential of the recreation system of region is considered in the article. The sources of the financial providing of realization of strategic potential and mechanisms of it improvement are explored.

Key words: strategic potential of the recreation system of region, financial potential, financial mechanism.

Вступ. Результат формування та реалізація стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону суттєво залежить від фінансово-економічного забезпечення. А на сьогоднішній день основна частка фінансових та інвестиційних коштів направляються в екологічно забруднені регіони на природоохоронні цілі, а інші регіони фінансуються за залишковим чи дотаційним принципом. Крім того, основними джерелами фінансування природоохоронних заходів є бюджети державного та місцевого рівнів, а також власні кошти підприємств-забруднювачів. Все це є причиною недостатнього фінансування розвитку рекреаційних систем і реалізації стратегічного потенціалу, низької інвестиційної привабливості галузі та регіонів.

Теоретичні та прикладні аспекти фінансового забезпечення розвитку регіону та природоохоронної і рекреаційної сфери висвітлені в працях багатьох учених економістів і практиків: О.Веклич, В.Амітана, В.Василенка, В.Гришка, Б.Данилишина, М.Долішнього, О.Кашенка, В.Кравченка, Л.Мельника, В.Міщенко, І.Синякевича. Та, незважаючи на численні дослідження, досі не сформованого дієвого фінансового механізму, який би повністю задовольняв потреби розвитку рекреаційних систем у грошових та інвестиційних коштах. Та навіть якщо на теоретичному рівні моделі фінансування розвитку рекреації існують, то при практичному їх утіленні вони не приносять очікуваного результату, що в першу чергу зумовлено недостатнім контролем за фінансовими потоками в регіоні.

Постановка завдання. Тому метою цього дослідження є формування теоретико-методологічних основ фінансового механізму забезпечення реалізації стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону.

Результати. Механізм фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону відображено на рис.1.

Перш ніж робити пропозиції щодо покращення системи фінансово-економічного забезпечення реалізації стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону, потрібно розглянути причини його незадовільного стану. Розв'язання цих проблем, розробка й застосування нових методів і джерел фінансування забезпечить очікуваний результат і високий рівень конкурентоздатності рекреаційної системи регіонів. Тому першим етапом формування механізму фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону є визначення проблем, які існують у цій сфері.

Рис.1. Механізм фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону.

Однією з основних проблем реалізації стратегічного потенціалу є недостатній рівень фінансового потенціалу рекреаційних систем регіону. Це в першу чергу пов'язано з тим, як зазначалося, що кошти з державного та місцевого бюджету, які направляються на природоохоронні цілі, йдуть в екологічно забруднені регіони, а області, які не мають такого статусу, фінансуються за дотаційним або залишковим принципом. Для усунення цієї проблеми варто було б розробити та затвердити законопроект, який би чітко регулював перерозподіл коштів на природоохоронні цілі та на рекреаційні потреби. На нашу думку, в екологічно забруднених регіонах підприємства приватної та колективної форми власності природоохоронні заходи мають проводити виключно за рахунок власних фінансів, із державного бюджету можуть виділятися кошти тільки на знешкодження та зменшення рівня викидів на державних підприємствах, із місцевого – комунальної форми власності.

Крім того, серед витратної частини бюджету не виділено статті, яка б акумулювала кошти для розвитку рекреаційної сфери, а вони включені до складу витрат на природоохоронні заходи або на фінансування туризму, культури чи спорту. Саме така побудова бюджету не дає чіткої прозорої картини перерозподілу коштів, які планово виділяються на ті чи інші потреби. Це все сприяє нераціональному та нецільовому використанню бюджетних коштів, а з іншого боку – недостатньому фінансуванню розвитку регіональних рекреаційних систем.

У державі одним із джерел фінансування рекреаційної сфери є Державний і місцеві фонди охорони навколишнього природного середовища. Кошти, які акумульовані у цих фондах, здебільшого направляються в екологічно забрудненні регіони або на ліквідацію екологічних лих чи катастроф. Тому рекреаційна сфера отримує кошти на свій розвиток за залишковим принципом. Щоб усунути цю проблему, пропонуємо чітко розділити кошти в межах даного фонду або додатково створити екологічний фонд, який надаватиме кошти для попередження та ліквідації екологічних катастроф у регіонах, і Фонд розвитку рекреаційної сфери, який фінансуватиме розвиток виключно рекреації. Крім того, створення цих фондів дасть змогу чітко розділити екологічний і фінансово-інвестиційний потенціал регіональних рекреаційних систем, оскільки кошти екологічного фонду формували б екологічний потенціал, а Фонду розвитку рекреаційної сфери – фінансово-інвестиційний.

Створення цих фондів вимагає перегляду джерел формування надходжень. Тому джерелами надходжень до екологічного фонду могли би стати внески юридичних і фізичних осіб, які проводять розкопки, дослідження, видобуток природних ресурсів; за перевезення небезпечних вантажів територією України всіма видами транспорту; підприємств, які здійснюють викиди в атмосферне повітря, воду, природне навколишнє середовище; штрафи за нераціональне використання природних ресурсів, пеня.

Фонд розвитку рекреаційної сфери може формуватися за рахунок зборів із громадян за відвідування рекреаційних об'єктів (цей збір варто було би включити у вартість квитків), при в'їзді в рекреаційну зону державного чи регіонального значення, штрафи за забруднення рекреаційних зон, розведення вогнищ у недозволених місцях, пошкодження рекреаційних об'єктів та інше.

Другий етап розробки механізму є визначення пріоритетних напрямків фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону. При визначенні рівня пріоритетності статті фінансових витрат потрібно враховувати економічний, екологічний і соціальний чинники. Тобто фінансові кошти мають направлятися в ті сфери, які принесуть економічний результат, тобто матимуть швидку окупність і принесуть прибуток, а саме: у соціальну, де вони покликані сприяти зростанню рівня добробуту населення та задовольняти його потреби в рекреаційних послугах; в екологічну – з метою усунути екологічно небезпечні явища в рекреаційній системі та сприяти відновленню навколишнього середовища та природних ресурсів.

При врахуванні згаданих чинників, пріоритетними сферами фінансування розвитку регіональної рекреаційної системи та реалізації її стратегічного потенціалу можна вважати такі: фінансування розвитку інфраструктурної складової стратегічного потенціалу; фінансування охорони та відтворення природних рекреаційних ресурсів та об'єктів; фінансування охорони та відтворення рекреаційних земель; підвищення рівня матеріального задоволення працівників рекреаційної сфери; фінансування охорони природного навколишнього середовища.

На третьому етапі проводиться вибір джерел фінансування, серед яких розглядаємо внутрішні, джерелами формування яких є кошти фізичних та юридичних осіб, що знаходяться на території розвитку регіональної рекреаційної системи, та зовнішні – суб'єкти платежів знаходяться поза межами певної рекреаційної системи.

Серед внутрішніх джерел фінансування виділяємо кошти місцевих бюджетів, підприємств рекреаційної сфери, кредитні кошти, кошти громадян і кошти місцевих

фондів охорони навколишнього природного середовища. Одним із основних джерел фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу є кошти з місцевих бюджетів, але їхня сума є досить малою та недостатньою для повноцінного розвитку рекреаційної системи. Такий стан пов'язаний перш за все з тим, що, хоча законодавчо й затверджено самостійність місцевих бюджетів і вона гарантується власними та закріпленими за ними доходами, правом самостійно визначати напрями використання коштів місцевих бюджетів, а також правом запровадження місцевих податків і зборів згідно зі встановленим законодавством переліку, однак реальної самостійності місцевих бюджетів не існує [1, с.187]. Все це спричинює й подальше втручання держави у формування доходної та витратної частини місцевих бюджетів, а, як наслідок, нецільове їх спрямування та використання. Тому формування місцевих бюджетів вимагає:

- проведення чіткого перерозподілу повноважень між центральними органами влади та місцевого самоврядування про вирішення питань щодо формування та розподіл коштів місцевих бюджетів. Це забезпечить підвищення відповідальності місцевих органів влади, а як наслідок – ефективність бюджетних витрат і можливість здійснення контролю за використанням бюджетних коштів;
- визначення загальнодержавних податків і податків місцевого значення, кошти від яких надходитимуть до місцевого бюджету;
- впровадження моделі бюджетного федералізму, суть якої полягає в поєднанні автономності бюджетів різних рівнів із міжбюджетними відносинами, а також узгодженні фінансових, економічних та соціальних інтересів центру з інтересами адміністративно-територіальних одиниць [2];
- конкретизація статей доходів і статей витрат. Це дасть змогу зробити процес проектування та затвердження бюджетів різних рівнів більш прозорим та ефективним.

Ще одним джерелом фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону є власні кошти підприємств рекреаційної сфери. За умови недостатнього державного фінансування підприємствам потрібно направляти власні кошти з метою підвищення рівня своєї конкурентоздатності як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. Але щоб така ситуація була можливою, необхідно знизити податкове навантаження на суб'єктів підприємницької діяльності, активізувати діяльність фондів підтримки підприємництва, реорганізувати систему оплати праці на рекреаційних підприємствах з урахуванням відрядних ставок і сезонності робіт, створити систему гарантій для кредитного забезпечення розвитку підприємництва.

Важливу роль у фінансовому забезпеченні реалізації стратегічного потенціалу відіграють кредитні ресурси. Та ситуація з кредитуванням у нашій державі є досить нестабільною, тому для її покращення необхідно:

- встановити кредитні ставки, які забезпечать ефективне використання цих коштів для суб'єктів підприємницької діяльності рекреаційної сфери та й самих кредитних установ;
- запровадити систему цільових кредитів для розвитку пріоритетних сфер діяльності, однією з яких є рекреаційна;
- здійснювати державний контроль за дотриманням комерційними банками кредитної, платіжної та розрахункової політики.

Значним резервом фінансових ресурсів для реалізації стратегічного потенціалу регіональної рекреаційної системи є кошти фізичних осіб. Проте більшість населення України не має навики участі в кредитуванні розвитку підприємницьких структур за рахунок власних заощаджень, хоч основна частка заможного населення держави таку політику успішно проводить. Але недосконалість законодавства сприяє тому, що більшість інвесторів стають власниками земельних ділянок чи інших об'єктів, які мають цінні рекреаційні властивості. Тому використання власних заощаджень

населення повинно відбуватися знову ж таки не прямим шляхом, а через банківські та кредитні системи, або ж пряме фінансування повинно проходити під наглядом законодавчих органів влади.

Ще одним джерелом фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону є кошти місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища. Цей фонд має ієрархічну структуру, тому розподіл коштів у ньому відбувається аналогічно до бюджетного фінансування, тобто кошти направляються в основному в екологічно забрудненні регіони, а в інші – за залишковим принципом. Тому для покращення системи фінансування вважаємо за необхідне провести розподіл повноважень у межах існування цього Фонду й управління його діяльністю та розподілу коштів. Або ж, як вже згадувалося, створити фонди, які безпосередньо проводили б фінансування рекреаційної сфери.

Серед зовнішніх джерел фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу регіональної рекреаційної системи можна виділити власні кошти – це кошти державного бюджету, інвестиції з інших регіонів, благодійні внески громадян з інших регіонів і залучені – іноземні інвестиції на розвиток рекреації.

Фінансування реалізації стратегічного потенціалу регіональної рекреаційної системи за рахунок коштів із держбюджету є недостатнім. Крім того, існує досить велика різниця між сумою коштів, які направляються в ті чи інші регіони, зокрема найбільша сума 1496780,9 тис. грн. направлена на потреби Дніпропетровської області, тоді як у Чернівецьку область надійшло тільки 15178,7 тис. грн. Усунення дисгармонії в перерозподілі коштів Держбюджету та контроль за цільовим використання фінансів сприятиме зростанню рівня фінансового забезпечення розвитку рекреаційних систем регіонів.

Інвестиції з інших регіонів є досить ефективним методом фінансування розвитку рекреаційних систем, який доцільно застосовувати за такою схемою: регіони з низьким рівнем природно-рекреаційного потенціалу та розвитку рекреації, але значним попитом на рекреаційні послуги інвестують регіони, де ситуація є протилежною, тобто високий рівень розвитку рекреаційної системи, але низький попит на рекреаційні послуги. Як результат, перший тип регіонів отримує можливість для задоволення потреб у рекреаційних послугах за пільговими тарифами, а другий тип регіонів – фінансові кошти для розвитку рекреаційної системи та підвищення її конкурентоздатності.

Благодійні внески громадян з інших регіонів як джерело фінансування варто використовувати в тих регіонах, на території яких знаходяться рекреаційні об'єкти національного значення. Через проведення системи національних програм, акцій буде можливим збір благодійних коштів на підтримку та відновлення цих рекреаційних об'єктів.

Досить важливим джерелом фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону є іноземні інвестиції. Проте існує ряд перешкод на шляху їх використання, оскільки інвестиційні кошти в нашу державу залучаються не на розвиток рекреації чи відтворення й охорону цінних рекреаційних ресурсів, земель, об'єктів, а на природоохоронні цілі. Як наслідок, інвестиції надходять не на розвиток регіональних рекреаційних систем, а на відновлення та створення очисних споруд, ремонт основних засобів природоохоронного призначення. Крім того, основна частка інвестиційних коштів надходить у промислово розвинуті, екологічно забрудненні регіони. Тому для покращення рівня інвестиційного забезпечення розвитку рекреаційних систем потрібно проводити політику для підвищення рівня інвестиційної привабливості рекреаційної сфери як у державі, так і в регіонах.

Варто зауважити, що фінансування розвитку рекреаційної системи регіону не може бути монолітним, тобто за рахунок тільки одного джерела фінансових коштів, а

доцільно використовувати змішану форму фінансування, тобто поєднання зовнішнього та внутрішнього фінансування та власних і залучених джерел фінансових коштів.

Одним із основних етапів формування механізму фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону є вибір інструментів його покращення.

Серед інструментів покращення фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу варто розглянути: платність у сфері рекреаційного природокористування; ціноутворення з урахуванням екологічного чинника; система місцевих рекреаційних зборів; протекціоністська податкова політика; пільгове кредитування підприємств рекреаційної сфери; фонди відтворення й ефективного використання рекреаційних ресурсів; інвестиційна політика.

Важливим напрацюванням РВПС України є розробка Концепції та науково-методичних основ платного природокористування, де встановлені порядок загального та спеціального використання природних ресурсів загальнодержавного та місцевого значення, визначені зміст і склад платежів, порядок їх стягнення, розподіл між бюджетами різних рівнів, напрямки використання [3, с. 68–73]. Та, незважаючи на існування цієї Концепції, платежі, які стягуються за користування природними ресурсами “розчиняються в доходній частині бюджету”, як наслідок, ми отримуємо недостатній рівень фінансування сфери рекреаційного природокористування та нецільове використання коштів.

Тому при реалізації Концепції необхідний строгий контроль за розподілом фінансових ресурсів. Крім того, у структуру Концепції потрібно внести певні зміни, щоб кошти з регіонів не проходили подвійний шлях: перший – сплачені кошти акумулюються на рівні державного бюджету, а другий – певна частина фінансових ресурсів повертається назад у регіони для фінансування сфери рекреаційного природокористування. Такий рух робить використання цих коштів непрозорим, крім того, значна частка фінансових ресурсів з окремих регіонів не повертається назад, а надходить в інші регіони.

Україн важливими при визначенні пріоритетів платності рекреаційного природокористування є джерела надходження платежів:

- рентні платежі за використання рекреаційних земель і природних ресурсів;
- штрафи, неустойки, пеня – за понаднормативне використання рекреаційних ресурсів, несвоєчасну оплату чи інші порушення договору;
- ліцензійні платежі – за купівлю права на користування запасами природних рекреаційних ресурсів і земель.

Фінансово-інвестиційний потенціал рекреаційної системи регіону складали б тільки рентні та ліцензійні платежі, інші – формували екологічний потенціал. Такий перерозподіл зумовлений тим, що штрафи та пеня сплачуються за надмірне використання природних ресурсів, а це свідчить про порушення екосистеми, тому ці кошти направлятимуться на її відновлення.

При розробці системи платності рекреаційного природокористування потрібно переглянути методи ціноутворення. Ми пропонуємо формувати ціну за використання природних рекреаційних ресурсів з урахуванням екологічного чинника. Це дозволить сформувати ціни так, щоб користувачі були зацікавлені в підвищенні ефективності своєї діяльності та раціональному використанні рекреаційних ресурсів.

Запровадження системи місцевих рекреаційних зборів є одним із інструментів підвищення рівня фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону. Нині рекреаційний збір запроваджений в Автономній Республіці Крим. Цей збір стягується з відпочиваючих, які прибувають на територію АР Крим. Подібний збір доцільно запровадити в усіх регіонах України, адже кошти, зібрані таким чином, направляються на розвиток рекреаційної сфери, відновлення матеріальної бази туризму, стимулювання ефективного використання рекреаційних ресурсів.

У наш час податкова політика виступає не стимулюючим, а стримуючим інструментом. Оскільки податки стягуються із прибутку, то підприємства, які працюють більш ефективно, змушені сплачувати більші суми податкових платежів, ніж ті підприємства, які працюють неефективно.

Тому при реформуванні податкової політики необхідно переглянути систему формування прибутку підприємства до оподаткування. Зокрема така стаття, як витрати на охорону та відтворення природних рекреаційних ресурсів і рекреаційних об'єктів, повинна включатися до собівартості вироблених послуг. Це забезпечить зменшення суми прибутку підприємства до оподаткування, а як наслідок, і суми податкових платежів.

Крім того, при проведенні оподаткування суб'єктів рекреаційної діяльності необхідно провести диференціацію податкових ставок залежно від рівня стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону, який можна визначити, як високий, середній і низький. Це дозволить на рівні регіонів формувати дохідну частину бюджету з метою подальшого використання цих коштів для фінансування розвитку регіональної рекреаційної системи.

Зміни в податковій системі передбачають: послідовне заміщення доходів бюджетів різних рівнів від податку на прибуток доходами від ресурсних платежів; реалізацію заходів для поступової адаптації платників податків до нової системи оподаткування, перехід від оподаткування всіх видів нерухомості на земельній ділянці до впровадження плати за користування земельною ділянкою та спорудами й будівлями на ній [4].

У наш час є необхідність у пошуку джерел фінансування розвитку рекреаційної сфери поза бюджетними коштами. Одними з інструментів, які сприятимуть реалізації цієї мети, є проведення пільгового кредитування підприємств рекреаційної сфери та створення фондів охорони природних рекреаційних ресурсів і земель.

Проведення пільгової кредитної політики може проводитися кількома методами: надання кредитів на пільгових умовах його погашення; надання довгострокових кредитів; кредитування за пільговими кредитними ставками.

Проведення пільгового кредитування підприємств рекреаційної сфери та регіональних рекреаційних систем вимагає розробки програм розвитку рекреаційних систем, плану фінансування її реалізації та щомісячний звіт про використання кредитних коштів.

При формуванні фондів відтворення доцільним було б використати зарубіжну практику (у сфері формування траст-фондів). Зокрема О.Голуб та О.Струкова розробили концепцію створення регіональних траст-фондів для північних регіонів Росії. Метою створення таких цільових фондів є формування фінансового потенціалу для проведення заходів із розвідки, освоєння, користування елементами природно-ресурсного потенціалу цих територій, компенсації негативних наслідків господарської діяльності, відтворення природних ландшафтів тощо [5, с.266].

У монографії Л.Черчик запропоновано подібним чином створити Фонд розвитку й охорони рекреаційних земель. На нашу думку, в наш час відтворення та охорони потребують не тільки рекреаційні землі, а й природні рекреаційні ресурси, інфраструктурні об'єкти рекреаційної сфери, трудовий потенціал, екологічний стан території. Тому більш доцільним було б створити Фонд розвитку, охорони та відтворення регіональної рекреаційної системи. Причому для усунення можливості розпорошення коштів на державному рівні такі фонди пропонуємо створити тільки на рівні регіонів. Це дасть змогу безпосередньо на місці визначати ті складові рекреаційної системи, які потребують негайного фінансування для відновлення. Крім того, виключення можливості переливу коштів із одного регіону в інший стимулюватиме керівництво регіональних Фондів для більш інтенсивного збору коштів.

Проведення інвестиційної політики з метою формування сприятливого інвестиційного клімату регіональної рекреаційної системи як інструменту покращення фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу є досить актуальним для використання в наш час, оскільки основна частка інвестиційних коштів у нашу державу спрямовується на

природоохоронні цілі, що формує екологічний потенціал рекреаційної системи регіону. А тепер наші зусилля необхідно направити у сферу формування фінансово-інвестиційного потенціалу рекреаційної системи. Це можливо через проведення системи конкурсів серед об'єктів природно-заповідного фонду, конкурсу на краще історичне, пізнавальне, екологічне місце в державі та регіонах; проведення рекламної, пояснювальної, виставкової діяльності.

Заключним етапом формування механізму фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу рекреаційної системи регіону є проведення контролю та моніторингу за станом фінансування та використання коштів, яке мають проводити органи влади обласних і районних адміністрацій, місцевих рад, представники громадськості, представники від суб'єктів фінансування, представники фондів. Крім того, контроль і моніторинг використання фінансових ресурсів потрібно проводити: раз у місяць (поточний), щоденно (оперативний) і без завчасного попередження (контрольний).

Висновки. Розробка фінансово-економічного механізму та його реалізація покликані вирішити проблеми, які існують у сфері фінансування розвитку регіональних рекреаційних систем, визначити пріоритетні сфери використання коштів, сприяти залученню нових джерел фінансування. Крім того, вибір інструментів покращення рівня фінансового забезпечення реалізації стратегічного потенціалу проводиться для кожної рекреаційної системи окремо з урахуванням специфіки її розвитку. Це сприятиме формуванню оптимального складу та структури фінансово-інвестиційних коштів у тій чи іншій рекреаційній системі, а як наслідок, підвищенню рівня її конкурентоздатності.

Отже, формування фінансового механізму реалізації стратегічного потенціалу та його практичне впровадження забезпечить зростання рівня конкурентоздатності рекреаційної системи регіону, її фінансову самодостатність і стабільність. Крім того, це забезпечить перехід регіональних рекреаційних систем на принцип самофінансування, що є одним із завдань її розвитку та реалізації стратегічного потенціалу.

1. Регіональне управління: інноваційний підхід: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М.П.Бутко, О.О.Зеленська, С.М.Зеленський та ін.; За заг. ред. д.е.н., проф. М.П.Бутка. – К.: Знання України, 2006. – 560 с.
2. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / За ред. З.С.Варналія. – К.: Знання України, 2005. – 498 с.
3. Міщенко В.С. Концепція платного природокористування // Економіка України. – 1993. – №7. – С. 68–73.
4. Фокин Ю.Е. О зарубежном опыте национальных трастов // Использование и охрана природных ресурсов в России. Бюллетень. – 2001. – № 9. – С. 85–86.
5. Голуб А.А., Струкова Е.Б. Экономика природных ресурсов: Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 319 с.